

Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık ve Örtmece (Tabu) Kelimelerin Eş Anlamlılık İçindeki Yeri

Halil İbrahim ÖZDEN

Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, KARAMAN

Özet

Bu çalışmada Anlam Bilimi'nin inceleme alanlarından biri olan eş anlam ve örtmece kelimeler üzerinde durulmuştur.

Dil araştırmalarında "anlamdaş, eş manalı, eş anlamlı, müteradif, sinonim" terimleriyle karşılanan eş anlamlılığın tanımı genellikle sözlüksel bağlamda yapılmaktadır. Üzerinde birçok çalışma yapılmasına rağmen eş anlamlılık, araştırmacılar tarafından sorunları olduğuna inanılan ve çözüm bekleyen konulardan biridir. Sözlüklerde "anlamı aynı olan kelimeler" olarak tanımlanan eş anlamlı kelimelerin her bağlamda birbirlerinin yerini tut(a)madıkları açıktır. Bununla birlikte eş anlamlılığın nasıl oluştuğuna dair sistematik bir çözümleme de yapılmamıştır. Bu sebeple bu çalışmada genelde Anlam Bilimi'nin özelde ise ortaöğretim Dil ve Anlatım dersi müfredatının bu mevcut sorununa sistematik bir değerlendirmeye katkı sağlanmak hedeflenmiştir. Eş anlamlılığın oluşum nedenlerini tespit ederken alıntı (ödüncleme) kelimelerin ve dilin bünyesindeki kelimelerin yüzyıllar içerisinde farklı bağlamlarda kullanılması sonucunun etkileri madde başı olarak belirtilmiştir.

Bununla birlikte tabu olarak kabul edilen, söylenmesi yasak veya suç sayılan, söylendiği anda kötü şeylerin olacağına inanılan; Türkçede "örtmece, iyi adlandırma, güzel adlandırma, edeb-i kelâm, hüsn-i tabir" gibi kelimelerle, Batı'da ise 'euphemism' kelimesiyle ifade edilen kavram da incelenmiş ve inceleme sonucunda örtmece (tabu) kelimelerin de eş anlamlılığa katkı sağladığı tespit edilmiştir. Örtmece kelimelerin neden, niçin ve nasıl oluştuğunun da incelendiği bu çalışmada bir diğer amaç, örtmece kelimelerin de eş anlamlılığa olumlu katkısını açıklayarak örtmece kelimeleri eş anlamlılığın bir nedeni olarak göstermektir.

Anahtar Kelimeler: Eş anlam, anlamdaş, müteradif, örtmece, iyi adlandırma, güzel adlandırma.

Synonymy and Euphemism (Tabu) in Turkey Turkish

Abstract

In this study synonyms and taboo words, which is one of the study fields of Semantics, have been emphasized.

The meaning of the being synonym ,which is explained with different words in language studies, is usually described by a dictionary context. Although several studies have been held synonyms are still believed as one the problematic subjects waiting for solutions. It is clear that although they are described as 'same meaning words' in dictionaries, synonyms donot/cannot always commute each other in every case. Beside this, a systematic analysis on how synonyms occurred has not been done ,either. In this study, a contribution to more systematic solution for the current problem is aimed but not to solve the whole synonym problem.

During determining the existing reasons of synonyms, the effects of the result of using the citation words in different contexts for ages have been emphasized.

Nevertheless, it was found out that the taboo words, forbidden words, words that bring bad events and called 'örtmece, iyi adlandırma, güzel adlandırma, edeb-i kelâm, hüsn-i tabir' in Turkish and 'euphemism' in the West have great contribution to synonyms. Another aim of this study, in which how and why synonyms occurred, is to evidence that taboo words have positive contribution to synonyms and indicate the taboo words as one of the reasons of synonyms.

Keywords: Synonym, taboo, Semantics.

1. Giriş

Anlam Bilimi'nin üzerinde çok tartışılan konularından birisi de eş anlamlılıktır. Kısaca "sözler arasında anlam birliği olması durumu" (TDK, 2011: 822) şeklinde tanımlanan eş anlamlılık hakkında araştırmacılar değişik açıklamalarda bulunarak bu konunun çözümlenmesi yolundaki tartışmalara devam etmişlerdir. Bu çalışmada eş anlamın nasıl ve hangi yollarla oluşmuş olabileceği üzerinde durulmuş, örtmece (tabu) kelimelerin de eş anlamlılığa katkısı örneklerle değerlendirilmiş ve bu sebeple örtmece kelimelerin de eş anlamlılığın oluşma sürecinde yeni bir madde olabileceği düşüncesi dile getirilmiştir.

2. Konu hakkındaki görüşler

Eş anlamlılık konusuna girmeden önce bu terimin araştırmacılar tarafından nasıl ele alındığına değinmekte yarar vardır.

Gökalp (1996: 115)'in Türkçülüğün Esasları adlı eserinde belirttiği şu görüşler konunun genel seyri açısından önemlidir: "Birincisi, halk dilinde eş anlamlı kelimeler yoktur. Halk, Arapçadan ve Acemceden bir kelime aldığı zaman onun eş anlamlısı olan Türkçe kelimeyi Türkçeden büsbütün atar. Böylelikle dilde eş anlamlı kelimeler kalmaz. Meselâ halk hasta kelimesini alınca sayru sözünü, ayna kelimesini alınca gözgü sözünü merdiven kelimesini alınca baskıç sözünü tümüyle unutmuştur. Gerçi bazen halkın Arapçadan ve Acemceden aldığı kelimeler yanında eski Türkçelerini de koruduğu görülür. Mesela siyah ve beyaz kelimeleri alındıktan sonra kara ve ak kelimeleri Türkçede kalmış. Fakat ne siyah kelimesini kara kelimesinin ne de beyaz kelimesini ak kelimesinin eş anlamlısı sayamayız." Gökalp'in altını çizdiği bu hususlar, birçok araştırmacıya kaynak olmuştur.

"Eş anlamlı ya da anlamdaş dediğimiz ögeler, adları her ne kadar eş anlamlı ise de birbirinin tam eşi

anlamına gelmezler.” şeklinde bir açıklamayla Gökalp’in görüşlerini destekleyen Aksan (1974: 1) ise her dilde görülen eş anlamlılığın kimi zaman oldukça büyük, kimi zaman pek küçük anlam farklılıklarına sahip olduğunu vurgulamış, buna benzer ögelerin - baş-kafa örneğindeki gibi - yakın anlamlı kelimeler olarak değerlendirilmesini uygun görmüştür.

Korkmaz (1992: 55-56) “anamları aynı veya birbirine yakın olan kelimeler” olarak tanımladığı eş anlamlılığın tıpa tıp denklik anlamında çok az kelimeye var olduğunu belirterek kelimeler arasındaki sosyal ve dil merkezli farklılıklara değinmiş ve bu kelimelerin birbirlerine yaklaştığından bahsetmiştir. Eş anlamlılığın dilin kendi kelimeleri (bıkmak, bezmek, usanmak) arasında olabileceği gibi alıntı kelimelerden (göz, çeşm, ayn) kaynaklı bir durum olabileceğini vurgulamıştır.

Hatipoğlu (1970: 9-10) bütün dillerde eş anlamlı kelime teriminin var olduğundan bahsetmiş, ancak eş anlamlı kelimeler arasında matematiksel bir eşitliğin olamayacağını, bu kelimelerin her anlamda birbirinin yerini tutamayacağını ana-anne-valide-mader örneklerini vererek açıklamıştır.

Yukarıda görüşlerine yer verdiğimiz araştırmacıların birleştikleri ortak nokta dildeki kelimeler arasında tam eş anlamlılığın olmadığıdır. Bununla beraber bu görüşler eş anlamlılığın nedenleri hakkında da bilgi vermektedir. Buna göre eş anlamlılık ödüncleme yoluyla meydana gelebileceği gibi dilin kendi kelimelerinin yıllar içinde farklı bağlamlarda kullanılarak aynı göstergeye işaret edecek hâle gelmesiyle de oluşmuş bir durumdur.

2.1. Ödünclenme Sonrası Eş Anlamlılık

Ödünclemek Türkçe Sözlük (2011: 1837)’te “başka bir dilden söz almak, bütünüyle özümsemek” olarak tanımlanmaktadır. Aksan (2000c: 25) “Diller arasındaki ilişkiler sonucunda bir dilden ötekine geçen ögelerin başında, kelimelerin geldiği görülür. Bu durumun ortaya çıkışında, toplumlar arasındaki ilişkilerde, belli mallara, araç ve gereçlere, kişiye ve topluma ilişkin kavramlar olarak kelimelerin, dilin ses, biçim, sözdizimi ögelerinden daha çok yer almaları etkili olmuştur.” diyerek ödünclemenin doğal bir süreç olduğundan bahsetmiştir.

Doğal bir süreç olan ödüncleme sonucu dil kendini sürekli güncel ve dinamik tutmaktadır. Diller arasında da kelimeler aracılığıyla alışveriş yapılmaktadır. Toplumların etkileşim ve iletişim aracı olan, topluluğun her türlü kültür, sanat ve din değişimlerinden etkilenen, topluluğun değişen ihtiyaçları veya topluluğun bilinmeyen nesnelere kullanmaya başlama gibi nedenlerinden ötürü başka dillerden kelime ödüncleyen dil, toplumun adeta en değerli antika eşyası¹ konumundadır. Dilin bünyesindeki kelimeler toplumun etkileşime girdiği diğer kültürler hakkında, geçirdiği evreler ve değişimler hakkında bize bilgi veren en önemli unsurdur.

Dil sadece portakal, patates, çay, kahve, şeker gibi kendi bünyesinde olmayan kelimelerin, kavramların karşılıklarını ödünclememektedir. Bununla birlikte dil, aynı zamanda kendi haznesini genişletmek ve dolayısıyla anlam genişliği

sağlamak için de başka dillerden ödüncleme yapmaktadır. Bunun da farklı nedenleri vardır. Özellikle Divan Edebiyatında sanat yapabilmek ya da estetik zevk gibi nedenlerin yanı sıra vezin ve kafiye gibi nedenlerden dolayı bir sözcüğe, göstergeye, kavrama alternatif birden fazla kelime bulunmaktadır. Güneş sözcüğü yerine şems (Ar.) ve afitab (Far.); göz sözcüğü yerine çeşm (Far.) ve ayn (Ar.); su yerine ab (Far.); ay yerine mah (Far.) ve kamer (Ar.) sanat, estetik veya vezin gözetilerek ödünclenen kelimelerdir.

Toplumların din değişikliği de ödünclemenin önemli bir başka nedenidir. İslamiyet öncesi dönemde Tengri/Tanrı kelimeleri kudret sahibi, tapınılacak veya dua edilebilecek tek varlığı karşılarken İslamiyet’ten sonra Allah, İlah, Rab gibi kelimelerin de kudret sahibi, tapınılacak veya dua edilebilecek tek varlığı karşılayacak şekilde ödünclenmesi de din etkisini açıkça gösterir. Bu kelimeler her ne kadar birbirinin yerine kullanılsalar dahi anlam yoğunluğu bakımından birbirlerinin yerini aynılıkla karşılamazlar. Bu sebeple günümüzde bile hem Tanrı hem de Allah sözcüğü birlikte kullanılmaktadır.

Ödünclenen her kelime kendinden önceki sözcüğü unutturmamaktadır. Bunun en temel nedeni halkın yüzyıllardan beri kullanılageldiği bu kelimelerin artık bağlamlarda sabitlendiğidir. Bu konumdaki bir kelimenin üzerine gelen ödüncleme zihinlerde o bağlamın yerini tam olarak karşılamayacağı için güç savaşına girmez. Ödünclenen kelimeler de farklı bağlamlarda kullanılmak şartıyla varlığını devam ettirmektedir.

Gökalp (1996: 115) halkın ödünclenen kelimelerle birlikte ana diline ait olanları da kullanmaya devam ettiğini söyler. Ayrıca ödünclenen kelimelerle dilde var olanlar arasındaki anlam farklılıklarına da dikkat etmek gerektiğini belirtir. “Zira kimi zaman alıntı sözcükte kimi zaman da ana dile ait sözcükte meydana gelen değişiklikler eş anlamlılığı ortadan kaldırmamaktadır. Söz gelimi siyah ve beyaz sözcükleri alındıktan sonra kara ve ak kelimeleri Türkçede kalmış, fakat ne siyah sözcüğü kara sözcüğünün ne de beyaz sözcüğü ak sözcüğünün eş anlamlısı olmamıştır.” Gökalp’in verdiği örnekler şu şekilde değerlendirilebilir: Kara talih ifadesi artık kalıplaşmış bir ifade olduğu için siyah talih diyemeyiz veya ananın ak sütü gibi helal olsun ifadesi yerine ananın beyaz sütü gibi helal olsun diyemeyiz.

Bütün dillerde eş anlamlılığın varlığından bahseden Hatipoğlu (1970: 9-10) bu kelimelerin her anlamda birbirinin yerini aynılıkla karşılamadıklarını şu şekilde açıklamıştır: “Yüz, surat, çehre, sima” sözcükleri de eş anlamlı gibi görünür. “Yüzü yabancı değil” sözünde “yüzü” sözcüğünün yerine “suratı, çehresi, siması” kullanılabilir ama, bu sözcüklere “-siz” yoksunluk eki getirilince başka başka anlamlar ortaya çıkar: “Yüzsüz”, “arsız” anlamında, “suratsız” “asık suratlı, abus” anlamında kullanılır. Ötekiler de “çirkin” anlamında kullanılabilir.” Hatipoğlu’nun verdiği örnek kelimelerin etimolojisine bakıldığında “çehre” kelimesinin Farsça (Ayverdi, 2000a:542), “sima” kelimesinin Arapça (Ayverdi, 2000c:2798), “surat” kelimesinin Arapça (Ayverdi, 2000c:2860) kökenli olduğu, “yüz” kelimesinin ise Eski Türkçeden (Ayverdi, 2000c:3458) beri kullanıldığı sonucu karşımıza çıkmaktadır.

Ödünclenerek dile yerleşen kelimeler de dilin anlam genişliliğini arttırmaktadır. Al, kızıl ve kırmızı kelimelerini incelediğimizde kızıl sözcüğünün Eski Türkçede parlak

¹ Bu ifadeyi Ragıp Hulusi Özdemir “...dilde yadigâr kalmış bu gibi yabancı sözler de yerli dil sahiplerinin kendileriyle kültür temaslarında bulunduğu türlü medeniyet çerçevelerinin izlerini arzeder.” şeklindeki açıklamasında kullanmıştır.

kırmızıyı “Kızıl havaları seyret ki akşam olmakta, Ahmet Haşim” (Ayverdi, 2000b:1701), al sözcüğünün Eski Türkçede pembeye kaçan parlak kırmızı renk “Al kanların içinde kaldın Cemalim” (Ayverdi, 2000a:84), kırmızının ise Arapça al ve kızıl renkleri karşılayan kelimeler (Ayverdi, 2000b:1684) olduğunu görürüz. Renkler arasındaki yoğunluk farkı ve dilde bulunma süreleriyle orantılı olarak bu kelimelerin aynı rengi karşılasalar bile her bağlamda birbirlerinin yerini aynılıkla karşılayamadıklarını şu şekilde belirtebiliriz:

Bir kızıl goncaya benzer dudağın.

Bir al goncaya benzer dudağın.

Bir kırmızı goncaya benzer dudağın.

Bu görüşler ve verdiğimiz örnekler eş anlam olarak bilinen durumun ödünçlenme şeklinde oluşabileceğini ortaya koymaktadır. Ödünçlenerek dile yerleşen kelimelerin de artık halka mal olmuş kelimeler olduğu düşünülürse bu tür kelimeler dilin anlam genişliğini ve anlatım gücünü arttırmaktadır.

2.2. Yerli Kelimelerde Eş Anlamlılık

Aksan (2000:190)’ın “Dilin ifadeyi en basit ve en rahat söyleme özelliğinden dolayı hiçbir dil başlangıçta bir nesne, durum veya olayı işaret edebilmek için birden fazla sözcüğe ihtiyaç duymaz. Bu nedenle birbirinin tam aynı, eşi anlamına gelen birden fazla yerli sözcüğün bulunmadığı” düşüncesi kabul gören bir görüştür. Çünkü bir dilde, bir kavrama bir kelime ilkesi genel olarak belirlenen bir ilkedir.

Kelimeler yüzyıllar içerisinde kullanıldıkları değişik bağlamlardan dolayı birbirlerine yaklaşmaktadırlar. Bu durumda ise kelimelerin-çok uzun bir süreyi kapsayan-kullanımı sırasında çok anlamlılık veya alt anlamlılık ortaya çıkmaktadır. Bu şekilde çok anlamlı veya alt anlamlı kelimeler arasında mecaz ve ima yoluyla kesişmeler, çakışmalar veya geçişmeler görülmekte (Erdem 2004:160) ve bu şekilde de yerli eş anlamlılık ortaya çıkmaktadır.

Dilin bünyesindeki yerli kökenli eş anlamlıların bolluğu dilin anlatım gücünü arttırmaktadır. Bu görüşümüzü alınmak, darılmak, gücenmek, incinmek, kırılmak, küsmek kelimelerinin iki farklı kaynağa göre incelendiğimizde karşımıza çıkan şu sonuçlarda görülmektedir:

alınmak:

M.B.T.S² : (Bir sözden, bir davranıştan) Kendine göre anlam çıkararak incinmek, gücenmek. “Teessürümü gizleyemiyorum, doktor bundan alınmış gibi görünüyor.” – P. Safâ (Ayverdi, 2006a:104)

T.S³ : -e, -den Bir sözün, bir davranışın kendisine söylediğini veya yapıldığını sanarak incinmek, kırılmak “Emekli ajan, alınmış gibi maun masanın arkasında oturan kişiyi süzdü.” - O. Aysu (TDK 2011: 94)

darılmak:

M.B.T.S: Eski Türk. taru-mak “daralmak; canı sıkılmak”tan, 1. Gücenip görüşmez olmak, küsmek. “Çocukların ölümünden sonra mahalleye darılmış.”-R. N. Güntekin; 2. Kızılmak, alınmak “Fikriye, darılma ama çok saf, çok bön karısın.”-H.R. Gürpınar; 3. Azarlamak, paylamak “Ay, ne darılıyorsun?” -N. Kemal (Ayverdi, 2006a: 633)

T.S: 1. Hoşa gitmeyen bir tutum, davranış veya söz dolayısıyla gücenip görüşmez olmak, gücenmek, küsmek, ilgiyi kesmek “Kalenin üzerine top atmadılar bahanesiyle darılmadı mıydı?”-Ö. Seyfettin 2. Gücenmek, kırılmak, alınmak, incinmek “Kendisine uygulanan bu tavırdan ne darılmıştı ne gücenmişti.”-N. Araz 3. Azarlamak, paylamak. (TDK 2011: 1564)

gücenmek:

M.B.T.S: Eski Türk. küç “şiddet, zulüm”den küç+e-mek “zulmetmek”(bir söz veya davranıştan dolayı) bir kimseye kırılmak, darılmak. “Sözlerin acı diye kızım gücenme bana”- F. N. Çamlıbel (Ayverdi, 2006a: 1103)

T.S: nsz, -e Birinin beklenilmeyen bir davranışı veya sözü karşısında kırgınlık duymak, kırılmak “Kendisine uygulanan bu tavırdan ne darılmıştı ne gücenmişti.” - N. Araz (TDK 2011:994)

incinmek:

M.B.T.S: Gönül kırılmak, gücüne gidip üzülmek. “Böyle sözlerle bil ki incinirim.”- H.F. Ozansoy (Ayverdi, 2006b:1406)

T.S: den Birinin herhangi bir davranışı yüzünden üzüntü duymak, gücenmek, kırılmak (TDK 2011: 1189)

kırılmak:

M.B.T.S: (mec.) İncinmek, gücenmek, rencide olmak. “Çünkü Murat’ın kırılmasına ben sebep olmuş olacağım, Aka Gündüz.”(Ayverdi, 2006b: 1680)

T.S: -e Birine karşı kırgın duruma gelmek, gücenmek, incinmek. (TDK 2011: 1415)

küsmek:

M.B.T.S: Eski Türkçeden beri kullanılır. Darılmak, gücenmek, gücenip görüşmez olmak. “Küstürdüm güzeli güldüremedim/Küsmeye güzellerin şahı isen de” Karacaoğlan”(Ayverdi, 2006b: 1831)

T.S: Darılmak. (TDK 2011: 1564)

Türkçe Sözlük’ün ve Misalli Büyük Türkçe Sözlük’ün açıklamalarına bakıldığında en geniş anlamın “darılmak” olduğu görülmektedir. Bunun bir nedeni de kelimenin Eski Türkçeden beri kullanılmasıdır. Bu kullanım eskiliğinden dolayı unutulmamış ve başka yan anlamlara da bürünerek günümüze kadar ulaşmıştır. Bunun yanı sıra “küsmenin” “darılmakla” aynı anlama geldiği ve bazı kelimelerin de farklı bağlamlarda kullanılarak mecaz anlama bürünmek suretiyle bu anlamı karşıladığı görülmektedir.

Dilin işlenmişliği ve sanatlı söyleyiş özelliği açısından da eş anlamlılık son derece önemlidir. Yabancı kelime sayısının

² Misalli Büyük Türkçe Sözlük

³ Türkçe Sözlük

%1'in altında⁴ olduğu ilk yazılı metinlerimiz olan Orhun Abidelerinde dilin işlenmişliği dikkat çekerken, eş anlamlı kelimeler de karşımıza çıkmaktadır. Saygı duyulan, yaşamı boyunca değerli sayılan kişilerin ölümlerine değer kazandırmak için "kergeç bolmak", "uçta barmak" kelimeleri kullanılırken, düşman ya da avamdan olanların ölümünü ifade etmek için de "ölti", kelimesi kullanılmıştır⁵. "Öl-" fiilinin bu haliyle üç şekli vardır:

- kergeç bol-
- uçta bar-
- öl-

Konunun başında da belirtildiği gibi eş anlamlılık Anlam Bilimin üzerinde tartışmalı olduğu bir konudur. Konun tartışmalı olması, bu zamana kadar farklı zamanlarda açıklamalar yapan araştırmacıların yukarıda örneklerle açıkladığımız eş anlamlılığın oluşması yönündeki nedenlerini sistematik bir şekilde ortaya koymamalarındandır. Buraya kadar bu iki bölüm sistematik bir şekilde ele alınarak incelenmiş, örneklerle açıklanmaya çalışılmış ve eş anlamlılığın oluşumu için ilk iki madde olması önerilmiştir.

Farklı bağlamlarda, farklı anlamlarda kullanılmak suretiyle bir kelime başka bir kelimenin yerini mecaz veya anlam değişmesi yoluyla karşılayabilir. Bu da eş anlamlılığın oluşum sürecini etkileyen bir durumdur. Bununla birlikte ödünçlenen kelimelerin anlam ilişkisi yönünden yüzyıllar içerisinde kullanılması o kelimelerin halk tarafından özümsemişliğini göstermektedir. Bu durum ise eş anlamlılığın oluşumuna bir başka nedendir.

2.3. Örtmece (Tabu) Kelimelerde Eş Anlamlılık

Tabu, insanlığın yazılmamış en eski yasası olarak yasaklarla ortaya çıkan, bu yasakların ihlali ile aynı ceza sistemlerini doğuran, bu içerikten çıkan yasağın türünü, yasağın çiğnenmesi sonucu ortaya çıkan kutsallığı ya da kirliliği anlatır. Tabu ve tabuya dayalı ortaya çıkan örtmece sözler arasındaki ilişkiyi doğuran sebep-sonuç ilişkileridir. Çünkü örtmece sözleri de ortaya çıkaran tabudur. Bu nedenle tabu ve örtmece sözler birbirleriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Kısacası örtmece sözleri yaratan en önemli etkenlerden biri tabudur. (Güngör, 2006: 29)

Örtmece konusu gerek batılı gerekse Türk dünyası bilim adamlarınca dil-kültür bağlamında sosyolojik, psikolojik ve etnolengüistik açıdan araştırılmış, bu alanla ilgili terminolojiyi de yaratmışlardır. Türkiye'de bu alandaki araştırmalar ise genelde folklorik derlemelerden öteye gidememiştir. Söz konusu alanda dilbilimsel değerlendirmelere ihtiyaç duyulduğu kuşkusuzdur. (Güngör, 2006: 29)

Aksan (2000: 100), güzel adlandırma, iyi adlandırma, örtmece terimleriyle tanımladığı euphemism için "kimi varlıklardan, nesnelere söz edildiğinde doğacak korku, ürkme, iğrenme gibi duyguların, kötü izlenim ve

çağrışımların önlenmesi amacıyla yönelen ve dünyanın her dilinde rastlanan bir değiştirme olayı" olarak ifade eder.

Üstüner'in (2009: 167) "Bilindiği gibi, anlamı ve çağrışımı sevilmeyen, korkulan, iğrenilen; toplum tarafından üzücü, kırıcı, çirkin ve kaba sayılan, uğursuz kabul edilen varlık ve kavramları karşılayan kelimeler yerine, bu kötü çağrışımları engelleyecek başka kelimelerin kullanılmasına güzel adlandırma veya örtmece söz adı verilir. Toplumun ahlâki, dinî ve örfî değerlerine aykırı olduğu için söylenildiğinde korku, ürkme ve iğrenme gibi kötü izlenimler uyandıran ve bu sebeplerle söylenmesi uygun görülmemeyen varlık, kavram ve davranışlar, dildeki yaygın karşılıkları yerine, doğabilecek kötü izlenimleri engelleyen, hoş karşılanabilen aynı anlam yüklenmiş başka kelime veya sözlerle anlatılarak bu kötü etki en aza indirilmeye çalışılır." şeklindeki açıklaması konun genel seyri açısından önemlidir.

Benzer bir şekilde Erol'un (2002: 35) "Yasaklanmış bir şeyi ifade eden tabu, örtmecenin doğmasına neden olmaktadır. Örtmece, nesnenin veya olgunun adını doğrudan söylemek kaba veya ayıp olduğunda, onu yumuşak ve nazik sözlerle değiştirerek kullanmaktır. Bir başka deyişle örtmece, şekli değişmiş tabu veya doğrudan söylenmesi yasak olan anlamın görüntüsüdür. Tabu sadece yasağı değil, kutsal bir şeyin de söylenmemesi olarak değerlendirilebilir." şeklindeki açıklaması da, örtmece-tabunun merkez bir nesne, olay veya durum (tabu) etrafında gerçekleşen ve bu merkez nesneyi, olayı veya durumu (tabuyu) söylemeden ona işaret edecek kelimelerin ortaya çıkarılması şeklinde oluştuğu sonucunu karşımıza çıkarmaktadır.

Örtmece kelimeler zaman içerisinde yerine kullanıldıkları sözcüğü çağrıştıracak duruma gelebilmektedir. Bu durumda ise dil yeni örtmeceler arar. Faiz sözcüğü nema, sözcüğüyle örtülürken günümüzde ise vadeli mevduat, kâr payı, gecikme zammı kelimeleriyle örtülenmektedir. Örtmece kelimelerin bu şekilde sürekli güncellenmesi, dile yeni kelimelerin kazandırılması veya mevcut kelimelere yeni anlamlar yüklenme sürecinin bir süreklilik halini almasına neden olmaktadır.

Konuyu daha da somut hale getirmek için şu örnekler üzerinde durmak yerinde olacaktır:

"Ölmek" eylemi zihinlerde yarattığı çağrışım sebebiyle bu eylemin kime uğradığına bakılarak farklı şekillerde ama "ölmek, ölüm" ifadesi kullanılmadan çok geniş bir ifade şekliyle dile getirilmiştir. Daha ilk yazılı metinlerimiz olan Köktürk metinlerinde dahi "ölmek" eylemi bu durumun kime uğradığına bakılarak değerlendirilmiştir. "Kül Tigin özi ança kergeç boldı. Kangım kagan uçdukda..." ve "Türgiş budunug anda ölmüş, almış." (Ergin 2011:18,22) Kültigin ve Kağanın ölümü kergeç bol- veya uç- fiilleriyle ifade edilirken Türğiş boyunun ölmesi öl- fiili ile açıklanmıştır. Buna paralel olarak ölme eylemine maruz kalan kişinin ölmeden önceki hayatı ve yaşayanlar üzerinde bıraktığı izlenim de ölme üzerine oluşturulan örtmece kelimelerin oluşumunda önemli derecede etkilidir. Günümüzde de sözlüklere bakıldığında ölümün ahirete gitmek, ahirete göçmek, ahiret yolculuğuna çıkmak, adres değiştirmek, , can borcunu ödemek, can vermek, cortayı çekme, dar-ı bekaya irtihal etmek, dünyadan ayrılmak/göçmek, dünyasını değiştirmek, dünyaya gözlerini kapamak/yummak, dünyaya veda etmek, ebediyete göçmek, ebediyete(sonsuzluğa) intikal etmek, emrihak vakî olmak, ecel şerbetini içmek, gebermek,

⁴ Doğan Aksan'ın araştırmaları sonucuna dayanılarak verilmiş bir değerdir. Ayrıntılı bilgi için, Türk Dili XXXVI(1977), No.313,344-347

⁵ Örtmece(tabu) kelimelerin eş anlamlılığa etkisi maddesinde de bu durum üzerinde durulmuş ve gerekli örnekler verilmiştir.

günü dolmak, Hakk'a yürümek, mevta, nalları dikmek, ömrü vefa etmemek, ömür defterini kapatmak, son nefesini vermek, tahtalı köyü boylamak rahmetli olmak, rahmet-i rahmana kavuşmak, ruhunu teslim eylemek, toprak olmak, vadesidolmak/gelmek/yetmek, vefat etmek yaşamını yitirmek/kaybetmek gibi değişik anlamlara gelecek şekilde kullanımları görülmektedir. Yukarıdaki açıklamalara bakıldığında örtmece kelimelerin ödüncleme, mecaz anlam, deyimleşmiş ifade ve argo yoluyla yapılabileceği karşımıza çıkmaktadır.

Cinselliği çağrıştırdığı gerekçesiyle ayıp karşılanan hamilelik yüklü, gebe, gunlacı⁶, orta kata kiracı gelme, eve kalcı misafir gelme gibi bir örtmecelerle ifadelendirilmiştir.

Anadolu'da ve diğer Türk topluluklarında albastı tabusunu söylemek yerine al, al-ana, al-karı, al-kuzu, martu, sarı-kız, kir-köylek, atsız gibi örtmece kelimeleri kullanılmıştır.

Hastalık isimlerinde de örtmece karşımıza çıkmaktadır. Verem hastalığına karşı söylenen ince hastalık, diyabet hastalığına karşı söylenen şeker hastalığı birer örtmece olarak karşımıza çıkar.

Adları anıldığı zaman kötü şeylerin başa geleceğini düşündüren varlıkların adları artık tabu olmuştur. Cin yerine üç harfli, buradan uzak olsun gibi örtmeceler kullanılırken, Azrail için ölüm meleği veya ecel meleği örtmeceleri kullanılmaktadır.

Dinî değerlerde aynı şekilde tabu sayılmıştır. Allah yerine Rab, Rahman, İlah..., Kuran-ı Kerim yerine Mushaf, Allah Kelamı/Kelamullah gibi örtmeceler kullanılmıştır.

Örtmece kelimeler zihinlerde net olan bir kavram veya durumun biraz daha yumuşatılarak, güzelleştirilerek veya ima edilerek söylenmesidir. Analogik olarak ele alındığında eş anlamlılık da zihinlerde var olan nesnelere, durumların veya eylemlerin farklı şekillerde ifade edilmesi durumu olduğuna göre örtmece kelimeler de eş anlamlılığın oluşmasına önemli katkı sağlamaktadırlar.

3. Sonuç ve Öneri

Dil, toplumların yaşayan en önemli kültür unsurlarından birisidir. Bu sebeple toplumların kültürel miraslarını inceleyen araştırmacıların ilgilendiği ilk unsur dil, nihayetinde ise kelimelerdir. Dil araştırmacılığı dilin değişken ve canlı yapısından dolayı kesinlik arz etmemektedir. Ancak bu durum, bu konuyla ilgili kesin sonuçlara ulaşılamayacağı sonucunu da doğurmamaktadır. Toplumların yüzyıllar boyunca yoğunlaşarak günümüze kadar getirdikleri dil özellikleri günümüz dil araştırmacıları tarafından araştırılmaktadır. Bu araştırmaların bir kısmı bir sonuca bağlanabilirken bir kısmı da kesin sonucu belirtmekten uzaktır. Sonuçlandırılmayan araştırmalar genellikle farklı araştırmacılar tarafından ortaya konan benzer düşüncelerin bir potada eritilemediği ve sistematik bir sonucun ortaya çıkarılmadığı çalışmalardır.

Yaptığımız çalışmalara ve araştırmalara göre Türkiye Türkçesi için kesin bir sonuca ulaşılamayan konulardan birisi de eş anlamlılıktır. Eş anlam konusunun kesin bir sonuca

ulaştırılmaması genelde Anlam Bilimi çalışmalarını, özelden ise ilk ve ortaöğretim Türkçe dilbilgisi konularını olumsuz etkilemektedir. Özellikle soyut düşüncenin ve muhakeme kabiliyetinin güçlendiği; buna paralel olarak bağlam-anlam ilişkisinin kazanıldığı ortaöğretim seviyesinde eş anlam konusu müfredatta beyaz-ak, siyah-kara, kırmızı-al şeklindeki örnekleriyle öğrencilerin zihinlerinde daha bulamık bir hale gelebilmektedir. Hatta bazı öğrenciler bu tür kelimelerin eş anlamlı değil, yakın anlamlı olması gerektiğini bile dile getirmektedirler. Bu sebeple, eş anlamlılıkla ilgili yapılan değerlendirilmeler bir potada birleştirildiğinde dil araştırmacılarının eş anlamlılığı sadece ortak bir kavram olarak kullandıkları, hiçbir sözcüğün bir diğeri sözcüğü aynılıkla karşılamayacağı sonucuna vardıkları tespit edilmiştir.

Temelde ödüncelenen kelimelerle yerli kelimelerden kaynaklandığı üzerinde hemfikir olunan eş anlamlılık, örtmece kelimeler sonucu da ortaya çıkmaktadır. Ağızlar, argo kullanımlar ve tabu düşünceler sonucu bolca kullanılan örtmece kelimelerin de dilin kelime hazinesine oldukça fazla bir şekilde eş anlamlı kelime kazandırdığı çeşitli araştırmalar sonucu ortaya çıkarılmıştır. Bu sebeple eş anlamlılık üç farklı şekilde ortaya çıkabilmektedir. Çalışmamız sonucunda konunun daha sağlıklı bir zeminde değerlendirilebilmesi için eş anlam sınıflandırma önerisi şu şekilde oluşmuştur:

- A- Ödünclenme Sonrası Eş Anlamlılık
- B- Yerli Kelimelerde Eş Anlamlılık
- C- Örtmece (Tabu) Kelimelerde Eş Anlamlılık

Kaynakça

- AKSAN, Doğan (1974), Eş anlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Saptanmasında Eş anlamlılardan Yararlanma, Türkoloji Dergisi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 6.Cilt, 1.Sayı, Syf. 1
- AKSAN, Doğan (1999), Anlam Bilim, Engin Yayınevi, Ankara, Syf. 80
- AKSAN, Doğan (2000), Her Yönüyle Dil, Ankara, 3. Cilt, Syf.45, Syf.190
- AYVERDİ, İlhan (2006), Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Kubbealtı Neşriyat
- DOĞAN, Nuh (2011), Türkiye Türkçesi Fiillerinde Eş Anlamlılık, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 4.Cilt 19. Sayı, Syf.78-88
- ERDEM, Melek (2004), Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Eş Anlamlılık(Synonym), Zeynep Korkmaz Armağanı, TDK Yayınları: 853, Syf.147
- ERGİN, Muharrem (2011), Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, 2011
- EROL, Hülya Arslan (2002), Tabu ve Kelimelerin Anlam Alanlarına Etkisi, TDAY-II Syf.35-56
- ERSOY, Ruhi (2002),Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller, Milli Folklor, 54. Sayı, Syf.86-101
- ERSOYLU, Halil (2001), Eş Anlamlılık mı, Yabancı Kaynaklı Karşılık Oluş mu? Türk Dili, 59. Sayı

⁶ Yüksek Lisans Tezi için Boynunceli Yörükleriyle yaptığım röportajlar sırasında tespit ettiğim bir kullanımdır.

GÖKALP, Ziya (1996), Türkçülüğün Esasları, Kamer Yay., Syf.115

GÜNGÖR, Ahmet (2006), Tabu- Örtmece (Euphemism) Söz Üzerine, Atatürk Üniversitesi. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 29. Sayı

HATİPOĞLU, Vecihe (1970), Eş anlamlı Sözcükler Var mıdır? Türk Dili, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 23. Cilt 229. Sayı

KORKMAZ, Zeynep (1992), Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara, TDK Yayınları, Syf. 55

SARI, Mustafa (2011), Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık İle İlgili Bazı Sorunlar, Turkish Studies, Volume 6/1, Winter, P. 523-528.

TOPARLI, Recep(2000), Ragıp Hulûsi ÖZDEM, Dilimizde Yerleşmiş Yabancı Unsurlar, Syf. 408

Türk Dil Kurumu(2011), Türkçe Sözlük, Ankara, TDK Yayınları

ÜSTÜNER, Ahat (2009), Örtmece Sözlerle İlgili Terimler, Turkish Studies, Volume 4/8, Fall 2009

ZÜLFİKAR, Hamza (1990), Eş Anlamlılık ve Ziya GÖKALP'in Eş Anlamlılık İle İlgili Düşünceleri, Türk Dili, Sayı:463